

ДРУШТВО ЗА АНТИЧКЕ СТУДИЈЕ СРБИЈЕ

**АНТИКА И САВРЕМЕНИ СВЕТ:
ЕПИСТЕМОЛОШКИ ЗНАЧАЈ
ДРЕВНИХ ЗНАЊА АНТИЧКИХ АУТОРА
И У ПОЗНИЈОЈ ТРАДИЦИЈИ**

13. међународни научни скуп

Зборник радова

Београд 2021

НЕМАЊА ВУЈЧИЋ
Универзитет у Београду
Филозофски факултет

АТИЧКЕ МАНУМИСИЈЕ И ЕКОНОМСКА УЛОГА РОПСТВА

Апстракт: Рад анализира серију епиграфских текстова (IG II² 1553–1578, око 335–320. пре н. е.) познатих као „Атичке манумисије“ или „Фијале натписи“, и њихова употребљивост у истраживању социоекономске улоге ропства у Атини IV века пре н. е. Упркос неким скорашњим покушајима да се објасне на други начин, научни консензус остаје да су ови натписи одраз специфичне атинске процедуре ослобађања робова. Они бележе имена ослобођеника, имена њихових некадашњих господара, као и листу сребрних посуда (фијале, φιάλαι) плаћених, највероватније, као такса за манумисију, али и професије бивших робова. У прошлости овој врсти извора није увек приступано уз одговарајући опрез. С обзиром на фрагментарно стање читаве серије и насумичан карактер листа, подаци који нам оне нуде не могу се тек тако генерализовати и третирати као неоспоран узорак робовске популације. Ипак, показаћемо да би била грешка отићи у другу крајност и прогласити Атичке манумисије некорисним извором за друштвену и привредну историју, просто зато што не нуде потпун и поуздан цензус робовских професија у Атини.

Кључне речи: Атичке манумисије, φιάλαι, класична Атина, рад робова, економска улога ропства

Група текстова познатих као „Атичке манумисије“ или „Фијале натписи“ почела је да излази на светлост дана средином XIX века. Већина фрагментата, данас је познато чак тридесет и четири (*не* тридесет и три како стоји чак и у важнијим публикацијама),¹ откривена је још у XIX веку, последњих шест у току XX. Место налаза је у већини случајева Акропољ, мада за многе фрагменте није забележена тачна локација. Фрагменти откривени у XX веку су претежно пронађени на Агори, један на северној страни Ареопага. Природа ових натписа је збуњивала прве истраживаче: они бележе имена и пребивалишта неколико стотина неграђана (готово извесно ослобође-

¹ Вид. нап. 3.

ника), бивших господара (претежно, али не искључиво, грађана), као и сребрне посуде (фијале, φιάλαι) које су приложене у сваком појединачном случају и увек, без изузетка, вреде 100 драхми (слика 1). Међутим, у преко 150 случајева, забележено је и занимање бивших робова. Ова околност је побудила велике наде да пред собом имамо репрезентативан и статистички употребљив пресек робовских професија, који нам пружа директан увид у начине на који су Атињани користили робовску радну снагу. Било је историчара који су на тај начин покушавали да докажу врло сумњиве тврдње, нпр. да је ропство било слабо заступљено у старогрчкој пољопривреди.² Када је постало јасно да ови споменици не могу да се користе на тај начин, а до тог сазнања је дошло изненађујуће касно, тек средином XX века, уследило је њихово занемаривање као корисног извора за друштвену и економску историју Атине, па и за историју ропства у Атини. Новији радови о ропству у старој Грчкој их ретко спомињу, још ређе користе.³ У последњих седам деценија они се претежно разматрају из епиграфске и ономастичке перспективе, уз понеки рад од стране истраживача атинског права и историчара заинтересованих за процедуру манумисије робова.⁴

² Упечатљиви примери овакве употребе су W. L. Westermann, *RE Supp.* VI (1935), sv. *Sklaverei*, 913–914; id., *The Slave Systems of Greek and Roman Antiquity*, Philadelphia 1955, 13; Ch. G. Starr, An Overdose of Slavery, *The Journal of Economic History* 18–1 (1958), 20–21.

³ У најновијим радовима посвећеним грчком и грчко-римском ропству (P. Hunt, *Ancient Greek and Roman Slavery*, Malden 2018. и D. M. Lewis, *Greek Slave Systems in their Eastern Mediterranean Context c. 800–146 BC*, Oxford 2018.) атичке манумисије нису присутне ни у ком облику (на стр. 44, нап. 6 Луис не прихвата суд Мејерове у целини, али одбија да користи ове текстове). Оне се помињу и укратко анализирају у N. R. E. Fisher, *Slavery in Classical Greece*, Bristol 1993, 69–70 и J. Andreau, R. Descat, *The Slave in Greece and Rome*, Madison 2011, 151–152.

⁴ Најновије издање готово читавог текста (недостаје један фрагмент) јесте E. A. Meyer, *Metics and the Athenian Phialai-Inscriptions: A Study in Athenian Epigraphy and Law*, Stuttgart 2010, 81–144. Претходно готово комплетно издање приредио је D. M. Lewis, *Attic Manumissions*, *Hesperia* 28–3 (1959), 208–233 и id., *Dedications of Phialai at Athens*, *Hesperia* 37–4 (1968), 368–380. Налазе са Акропоља и прва два фрагмента са Агоре је објавио у првој половини XX века Јоханес Кирхнер (Johannes Kirchner, 1859–1940), у *IG II²* 1553–1578. Важније ране публикације, које обухватају само део фрагмената или појединачне фрагменте су: K. Pittakis, *Ἐφημερίς ἀρχαιολογική* (1838–39), 159–160; id. *Ἐφημερίς ἀρχαιολογική* 36 (1853), 1044–1045; id. *Ἐφημερίς ἀρχαιολογική* 37 (1854), 1134–1136; A. Kirchhoff, *Inschriften von der Akropolis zu Athen aus der Zeit nach dem Jahre des Archon Eukleides*, *Sitzungsberichte der königlich preussischen Akademie der Wissenschaften zu Berlin, philosophisch-historische Klasse* 51–52 (1887), 1059–1074, 1185–1205; *Δελτίον ἀρχαιολογικόν* 4 (1888), 168–176 (прилог је непотписан); S. D. Koumanoudes, *Ἐπιγραφαὶ Ἀθηνῶν, Ἀμοργῶς καὶ Γυθείου*,

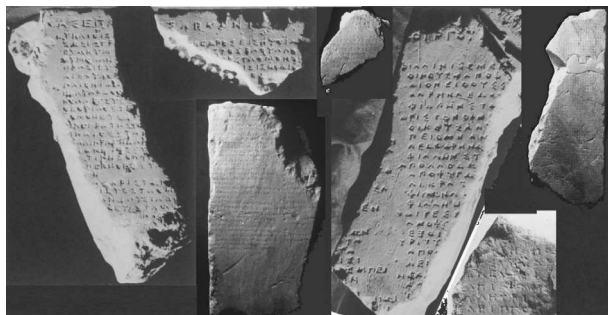
Слика 1: Примери атичких сребрних фијала, из V и IV века пре н. е. (извор: Wikimedia Commons, приступљено 28. 11. 2021.)

Сачувани фрагменти и њихово датирање

Облик тридесет и четири сачувана фрагмената јасно упућује да су првобитни споменици били слободностојеће стеле, мада је тешко одредити тачан број. Уколико пођемо од фрагмената који се међусобно уклапају, било је највише седамнаест стела, али укупан број је вероватно мањи. Ако се ослободимо на различите врсте камена од којих су стеле исклесане и на различите „рукописе“ мајстора који су резали текст, било је укупно шест или седам стела. Фрагменти су веома неједнаки по величини: неки садржи више десетина редова текста, други тек понеки ред (сл. 3), у једном случају (SEG XLIV 58 = Meyer, *Metics* бр. 33) ниједан потпун ред (слика 2). Постоје и друге посебности: величина слова и квалитет рада варирају, неки текстови су стоихедонски, неки нису; у неким се скраћенице користе редовно, у другима повремено, у појединим фрагментима их нема. Већина фрагмената су опистографски али не сви (слика 3). У писању појединих речи, имена и атичких топонима уочавају се ортографске варијације. Изгледа да ниједна стела није садржала мање од две или три колоне текста а неке су имале пет.

Ἐφημερίς ἀρχαιολογική 3 (1889), 51–67; A. Lolling, Ἐπιγραφικαὶ Ἀνακοινώσεις, *Δελτίον ἀρχαιολογικόν* 6 (1890), 58–64; M. N. Tod, Some Unpublished ‘Catalogi Paterarum Argentearum’, *The Annual of the British School at Athens* 8 (1901/1902), 197–230. Један тешко оштећен фрагмент, који садржи око 24 реда текста, откривен је још 1858. године, објављен у *Ἐφημερίς ἀρχαιολογική* 43 (1860), 2005, под бр. 4010, али није препознат као део ове серије – ниједна од наведених публикација га не укључује. Георгија Малуху (Georgia E. Malouchou) пронашла је препис у Питакисовим белешкама а потом и сам камен у дубинама депоа Епиграфског музеја у Атени, и објавила га с коментаром: G. E. Malouchou, Two Overlooked Attic Inscriptions, у: P. Martzavou, N. Papazarkadas (ур.), *Epigraphical Approaches to the Post-Classical Polis: Fourth Century BC to Second Century AD*, Oxford 2013, 201–207, 214–215.

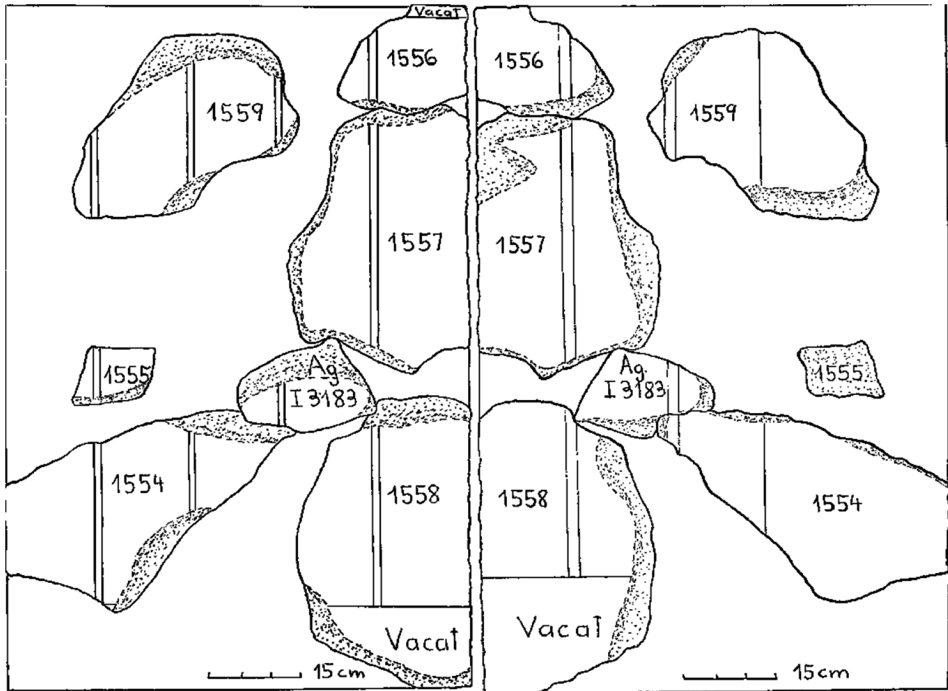
Слика 2: Неки фрагменти Атичких манумисија
(преузето из D. M. Lewis, *Dedications of Phialai at Athens*, таб. 110–112)

Цео текст није урезан истовремено нити је дело једног истог мајстора. Ни многобројни уноси на истој стели нису начињени у исто време, а неке стеле нису ни исписане до краја. Према палеографским одликама, стеле свакако спадају у другу половину IV века пре н. е. али могуће је бити и прецизнији од тога. Слова ΟΥΡΓΟΥ у фрагменту IG II² 1575, A 2 Дејвид Луис (David Malcolm Lewis, 1928–1994) допунио је на следећи начин: [--- κατὰ τὸν νόμον τὸν Λυκ]οῦργου („... према закону Ликурга“).⁵ Елизабет Мејер (Elizabeth A. Meyer) сматрала је да се може отићи и даље и изнела две могућности: [τάσδε παρέλαβον κατὰ τὸν νόμον τὸν Λυκ]οῦργου („... ове су примили према закону Ликурга“) или [οἶδε ἀνέθεσαν κατὰ τὸν νόμον τὸν Λυκ]οῦργου („... ове су посвећене према закону Ликурга“).⁶ Детаљи предложених допуна су нам мање битни од чињеница да је Ликургово име највероватнија могућност, као и израз „закони Ликурга“, што су приметили и ранији истраживачи овог споменика. У питању је, наравно, Ликург, Ликофронов син (390–324. пре н. е.), истакнути атински беседник и државник, који је доминирао атинском политичком сценом после битке код Херонеје.⁷ Његови закони падају у прве три или четири године после Херонеје (338–335/334. г. пре н. е.), што нам пружа горњу хронолошку границу за ова докумената.

⁵ D. M. Lewis, *Dedications of Phialai*, 376, нап. 22.

⁶ E. A. Meyer, *Metics*, 128.

⁷ О Ликурговом животу и делатности говоре Dem. Ep. III 2–3; Hupr. V fg. 7, 28; Diod. XVI 88, 1–2; Ps.–Plut. *Vit. dec. orat.*; Phot. *Myr.* 268; Suda, sv. Λυκοῦργος. Модерна литература: K. Kunst, *RE* XXVI (1927), sv. *Lykurgos* 10, 2446–2465; W. W. Tarn, *Greece: 335 to 321 B.C.*, *САН* VI, Cambridge 1933, 440–443; F. Mitchel, *Athens in the Age of Alexander, Greece & Rome* 12–2 (1965), 189–204; id. *Lykourgan Athens*, Cincinnati 1970; E. M. Burke, *Lycurgan Finances, Greek, Roman and Byzantine Studies* 26–3 (1985), 251–264; A. B. Bosworth, *Alexander the Great Part 2: Greece and Conquered Territories*, *САН* VI², Cambridge 1994, 850–852; M. H. Бурџић, *Историја хеленске књижевности*, Београд 1996, 653–655; Ch. Habicht, *Athens from Alexander to Antony*, Cambridge MA / London 1997, 22–30.

Слика 3: Релативни однос оних фрагмената који чине тзв. „Велику стелу“, бројеви су дати према *IG II²* (преузето из D. M. Lewis, *Attic Manumissions*, 210–211)

Постоје и друге назнаке. Три заглавља стела су нам сачувана, мада у свим случајевима парцијално. У једном имамо сачувано име архонта ἐπ' Α[---]σα. 9–10---]υς. Једина могућност, ако се има у виду листа архоната за другу половину IV века пре н. е. јесте ἐπ' Α[ριστοφάνο]υς. Аристофан је био архонт у години 331/330. пре н. е. Имена других носилаца овог звања која почињу алфом се не могу уклопи у постојећи текст: архонти Аристодем (352/351) и Архија (346/345) долазе пре Ликургових закона, име архонта Аристофона (330/329) завршава се на -ος у генитиву а име Атикла (325/324) је прекратко.⁸ У истом заглављу имамо спомен делегације послате у Делфе,⁹ какве су Атињани упућивали сваке четврте године. У овом случају то могу бити 334, 330. или 326. г. пре н. е. што такође упућује на архонта Аристофана. У фрагментима се спомиње више људи који су препознати и у другим документима или наративним изворима, сви у периоду 340–310. пре н. е. На почетку стеле *IG II²* 1578 забележено је име полемарха Демотела, Антимаховог сина. Виламовиц-Мелендорф (Ulrich von Wilamowitz-Moellendorff, 1848–1931) допунио је те редове на следећи начин:

⁸ D. M. Lewis, *Dedications of Phialai*, 377.

⁹ *SEG XXV* 177, II 26: [ἀρκ]εθέωρος εἰς Πόθια.

[Πολεμαρχοῦν]τος Δημοτέλους τοῦ Ἀντ[ι]μάχου Ἀλ[α]-
[ιέως δίκαι ἀπο]στατίου Ἑκατονβαιῶνος π[έμπτ]ει ἐπὶ [δ]έ[κα].¹⁰

*Kada je polemarx dio Demoitel Antimachov sin Halajanim, suђење за
najushijanje meseca Hekaitomdajona, ietinaestioi dana.*

Демотел је познат из других атичких докумената, из извештаја атинских епимелета који су се старали о раду бродоградилшта, у периоду 325–323. г. пре н. е.¹¹

Најзад, постоје две инвентарске листе ових сребрних посуда (φιάλαι ἔξελευθερικάι), које су састављене 320/319. односно 314/313. г. пре н. е.¹² Све наведено упућује на закључак да су Атичке манумисије урезане у току једне и по деценије: 335–320. г. пре н. е., могуће само у периоду 331–321. г. пре н. е.

Карактер листа

Природа ових текстова је занимљива али не и јасна на први поглед. У најопштијем смислу, то су листе, спискови људи који нису били грађани Атине (наводи се пребивалиште али не и патроним) који су избегли осуду (ἀποφεύγω); како и зашто из сачуваног текста се не види. Укупно је читљиво око 1670 редова, што је вероватно мање од трећине изворног текста. Увек се наводи име тужиоца који је обично грађанин и мушкарац, али има и жена, деце, метека и странаца. На неколико места уз тужиоца је наведено једно приватно удружење (κοινὸν ἐραριστῶν). У високом проценту случајева (више од трећине) имамо наведено и занимање туженог. Препознатљиво је, али не увек и читљиво, 413 уноса, 156 тужених су мушкарци, 116 жене а за чак 141 особу пол се не види из сачуваног текста.¹³

Уобичајена кратка формула ових уноса је следећа:

***Име особе (ном.) настањен/а у име деме (дат.), избегао/ла је осуду од
име тужиоца (акуз.), фијала тежине/вредности 100 драхми.***

¹⁰ IG II² 1578, 1–2. Уп. U. von Wilamowitz-Möllendorff, Demotika der Attischen Metroeken I, *Hermes* 22 (1887), 110.

¹¹ IG II² 1628, 10–11; 1629, 549; 1631, 637; 1632, 26, 42–43. Син овог Демотела се спомиње у IG II² 1623, 192–193.

¹² IG II² 1469 (један фрагмент ове стеле је објављен SEG XXXVIII 137) као и 1480 (фрагмент у SEG XXXVIII 139).

¹³ E. A. Meyer, *Metics*, 14.

На пример:

Πλίννα ἐμ Πειραι(εἰ) οἰκοῦσα ἀποφυγοῦσα Ἀστύνομον ἐξ Οἴου φιάλη
σταθμὸν :H

*Плина настѡањена у Пиреју издеѡла је осуду од Асѡинома из Оје; фијала
ѡежине 100 драхми (IG II² 1553, 18–20).*

Проширена формула варира, најчешћи додатни елемент је занимање
оптужене особе:

***Име особе (ном.) настањен/а у име деме (дат.), занимање, избегао/ла је
осуду од име тужиоца (акуз.), фијала тежине/вредности 100 драхми.***

Πολύτιμος ἐν Κολλυ(τῶι) οἰκ(ῶν) σκυτοτό(μος) ἀποφυγ(ῶν) Καλλίαν
Καλλιᾶδου Παιανιέ(ως), φιάλ(η) σταθ(μὸν) :H

*Полиѡим настѡањен у Колиѡу, кожар, издеѡа је осуду од Калије сина
Калијада из Пеаније; фијала ѡежине 100 драхми (IG II² 1559 A, 55–58).*

Али постоје и многе друге варијације, на пример:

Βίων ἐμ Μελ(ίτηι) οἰκῶ(ν) δακτυλιογλύ(φος) ἀποφυγῶν Χαίριππον
Χαιρεδήμου Ἀλαιέ(ως) καὶ κοι(νὸν) ἐρανι(σ)τῶν μετὰ Χαίριππο(ν)
Ἀλαιέ(ως), φιάλ(η) σταθ(μὸν) :H

*Бион настѡањен у Мелиѡи, драѡуљар, издеѡа је осуду од Хариѡа сина
Харидема из Халаје и удружења еранисѡа ѡоред Хариѡа из Халаје;
фијала ѡежине 100 драхми (IG II² 1559 A, 26–31).*

Разумевање природе ових спискова било је велики проблем за ране
истраживаче.¹⁴ Од самог почетка је било јасно да ове особе са трајним пре-
бивалиштем у Атици, али забележене без патронима, не могу бити грађани
Атине. Оне су могле бити само робови, бивши робови, или метеци. Спо-
меници су најпре схваћени као неки вид атипичних дедикација. Ернст
Курцијус (Ernst Curtius, 1814–1896) протумачио је листе као дедикације
одбеглих робова светилишту које им је пружио уточиште и дало слобо-

¹⁴ Детаљан историјат истраживања пружа Е. А. Meyer, *Metics*, 17–28; међутим, при
читању ових страница тешко је избећи утисак да је ауторки јако стало да нагла-
си (наводне) грешке ранијих истраживача, како би припремила терен за одбра-
ну властитог тумачења.

ду.¹⁵ Међутим, Александар Рангавис (Alexandros Rizos Rangavis, 1809–1892) скренуо је пажњу на глагол ἀποφεύγω, који се употребљавао у судском контексту у значењу „избегао осуду“ или „ослобођен оптужбе“¹⁶ (Курцијус је овај термин схватио као бекство од господара). Његов закључак је био да су споменици настали као резултат судских спорова; победничка страна је посвећивала фијале.¹⁷ Улрих Келер (Ulrich Leopold Köhler, 1838–1903) написао је посебан рад о проблему класификације ових натписа. По њему, фијале су посвећене као део процедуре стицања слободе, дедиканти фијала су бивши робови који су откупили слободу; фијале су даване као део таксе за ослобођење. Он је први идентификовао ове фијале са онима пописаним у *IG II²* 1469 и 1480.¹⁸ Нешто касније, аустријски филолог Хајнрих Шенкел (Heinrich Schenkl, 1859–1919), у својој студији о атичким метецима, долази до закључка да се вероватно ради о специфичном типу парнице где слободан човек тужи роба за напуштање обавеза према господару (δίκη ἀποστασίου) или лажно представљање као слободног човека. Фијале је објашњавао не као таксу већ као дедикације поводом победе.¹⁹ Шенкелови закључци су били подупрти поменутом допуном Виламовица, у фрагменту који је касније објављен као *IG II²* 1578. Проширену верзију истог тумачења је развио и убедљиво аргументовао амерички филолог Карл Бак (Carl Darling Buck, 1866–1955).²⁰ Особе без грађанског права су робови, односно бивши робови, грађани, метеци и странци поменути на другој страни су њихови господари. Бак је сматрао да су у питању прави судски спорови, покретани од стране господара који су покушали да докажу прекршај обавеза наметнуте условним актом ослобођења.

Приређујући издање нових фрагмената листа, британски епиграфиста Маркус Тод (Marcus Niebuhr Tod, 1878–1974) прихватио је закључке Шенкела и Бака, коригујући их у појединостима. Фијале вредне 100 драхми су, по њему, просто такса за регистрацију ослобођеника. Изразио је и сумњу да су у питању прави судски спорови. Пре се радило о формалности, изведеној на

¹⁵ E. Curtius, *Inscriptiones Atticae nuper repertae duodecim*, Berlin 1843, 19–21.

¹⁶ H. G. Liddell, R. Scott, H. S. Jones, *A Greek English Lexicon*, Oxford 1996, 226, sv. ἀποφεύγω.

¹⁷ A. Rangavis, *Antiquités helléniques, ou, Répertoire d’inscriptions et d’autres antiquités découvertes depuis l’affranchissement de la Grèce II*, Paris 1855, 572–577.

¹⁸ U. Köhler, Φιάλαι ἐξελυθηρικάί, *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Institutes in Athen* 3 (1878), 172–177. У библиографији у E. A. Meyer, *Metics*, 150. погрешно стоји „Koebler, W“.

¹⁹ H. Schenkl, De metoicis Atticis, *Wiener Studien* 2 (1880), 216–219; id. Φιάλαι ἐξελυθηρικάί, *Zeitschrift für österreichischen Gymnasien* 32 (1881), 167–170.

²⁰ C. Buck, Inscriptions Found Upon the Akropolis, *The American Journal of Archaeology and of the History of the Fine Arts* 4–2 (1888), 153–164.

основу претходног договора између роба и господара.²¹ Немачки историчар Улрих Карштедт (Ulrich Kahrstedt, 1888–1962), нашао је да је ова идеја врло убедљива, па је тврдио да је атински суд могао да обради много сличних случајева у истом дану.²² Амерички историчар ропства Вилијам Лин Вестерман (William Linn Westermann, 1874–1954) покушао је да повеже атинске листе са каснијим манумисијама из Делфа, тврдећи да се у атинском примеру радило о кондиционалном ослобађању робова (уз тзв. парацонџ клаузулу), те да су ослобођеници изведени на суд због кршења ових условних обавеза.²³ Дејвид Луис је одбацио Вестерманово мишљење²⁴ али је уважио остала тумачења, додајући им властиту тезу да је ова процедура била регулисана поменутиим Ликурговим законима. Посвета фијале је стога била обавезна према закону, као вид таксе за регистрацију ослобођеника-метека.²⁵ Вестерманов ученик Мозес Финли (Moses I. Finley, 1912–1986) бавио се овим листама и, пре свега, друштвом ἑρασιῶται које се у листама спомињу, у свом делу о грчким ὄροι натписима. Његов закључак је да нису у питању удружења која су поседовала робове, како се то раније углавном мислило, већ *ad hoc* групације кредитора, који су робовима давали зајам за откуп слободе. Финли је сматрао да су судски спорови забележени на натписима стварни и да су бивши робови победници у њима.²⁶ У својој опширној студији о ослобађању робова у старогрчком свету, Зелник-Абрамовиц (Rachel Zelnick-Abramovitz) посветила је врло мали простор овим натписима. Она их тумачи као суштински приватне чиновне ослобађања робова, који су преко суда добили јавни карактер и на тај начин су званично регистровани.²⁷

Елизабет Мејер је, у монографији објављеној 2010. године, иступила са радикално новим тумачењем фијале натписа.²⁸ По њој особе пописане у фрагментима уопште нису бивши робови већ обични метеци који су тужени за неплаћање метечког пореза (μετοίκιον). Не ради се, дакле, о δίκη ἀποσταθίου

²¹ M. N. Tod, Some Unpublished 'Catalogi Paterarum Argentearum', 200–202.

²² U. Kahrstedt, *Staatsgebiet und Staatsangehörige in Athen: Studien zum öffentlichen Recht Athens I*, Aalen 1969, 304–310 (прво издање је објављено 1934).

²³ W. L. Westermann, Two Studies in Athenian Manumission, *Journal of Near Eastern Studies* 5–1 (1946), 94–103.

²⁴ Уп. D. M. Lewis, Attic Manumissions, 238, нап. 10: "I do not understand the views of Westermann, *Journal of Near Eastern Studies*, V, 1946, pp. 94–99."

²⁵ D. M. Lewis, Attic Manumissions, 237–238; id., Dedications of Phialai at Athens, 376–377.

²⁶ M. I. Finley, *Studies in Land and Credit in Ancient Athens 500–200 B.C. The Horos-Inscriptions*, New York 1973, 104–105 (прво издање је објављено 1951. године).

²⁷ R. Zelnick-Abramovitz, *Not Wholly Free: The Concept of Manumission and the Status of Manumitted Slaves in the Ancient Greek World*, Leiden / Boston 2005, 83–84.

²⁸ E. A. Meyer, *Metics*, 28–80.

већ о δίκη ἀπροστασίου, тужби за прекршај обавеза према атинској држави које намеће статус метека. За Мејерову, фијале натписи су сведочанство о социјалним тензијама у атинском друштву и некој врсти сталног притиска, готово скривеног социјалног рата, који су грађани вршили на досељенике. Мада је успела да понуди снажну критику појединих слабих тачака прихваћеног модела, решење које Мејерова нуди није убедљиво и није наишло на опште прихватање. Изрази „ослобођеници“ и „ослобођеничке фијале“, употребљени у овим и другим документима, делују необјашњиво ако су у питању просто метеци. Хипотезе ауторке да реч ἐξελύθερος („ослобођеник“) може да значи и „победник у судском спору“ а да су φιάλα ἐξελυθηρικάί заправо „фијале донете из (храма Зевса) Елеутерија“ (у Пиреју),²⁹ потпуно су језички неодрживе и не могу се прихватити. Нису сви тужитељи, уосталом, грађани, и међу њима има метека и странаца у правом смислу, што тешко да се уклапа у тезу о сукобу између грађана и досељеника. Елизабет Мејер покушава да овај проблем превазиђе још једном непоткрепљеном хипотезом, да је у Атини метечки данак, попут прихода од рудника, издаван у закуп и да су ти метеци и странци заправо закупци овог прихода. Али и међу тужитељима има и жена и деце – даља тешкоћа за коју Мејерова нема објашњење.

Δίκη ἀπροστασίου и судска процедура као формалност ослобађања робова остају најубедљивије тумачење, лишено логичких проблема који оптерећују друга објашњења, те се тога држим у овом тексту. Ослобађање робова на суду помиње Исеј средином IV века пре н. е. у фрагменту говора *За Еуматија*. Особа из наслова је ослобођеник који се успешно бавио кредитним пословима. Син његовог бившег господара је покушао да га пороби, тврдећи да никада и није законито ослобођен. Говорник, иначе Еуматов пријатељ, саопштава о његовој одбрани:

...καὶ μετὰ ταῦτα ἄγοντος αὐτὸν Διονυσίου ἐξειλόμην εἰς ἐλευθερίαν, εἰδὼς ἀφειμένον ἐν τῷ δικαστηρίῳ ὑπὸ Ἐπιγένου· ἀλλὰ περὶ μὴ τούτων ἐπισχίσω.³⁰

*...kada је дио ујрожен од сѣране Дионисија ѿѿврдио сам њејову слободу, знајући да је дио ослобођен **на суду** од сѣране Еѿиѿена. Више о ѿјоме нећу ѿворѿиши.*

Да је ослобађање робова било регулисано законом у Атини потврђује и Демостен: Δημοσθένης φησὶν ἐξελυθηρικοὺς νόμους καὶ ἀπελευθερικοὺς νόμους („Демостен спомиње ослобођеничке и слободњачке законе“).³¹

²⁹ *Ibid.* 53–57.

³⁰ Isae. XVI fg. 15, 3.

³¹ Pollux. III 38.

Харпократион, александријски лексикограф из II века н. е., овако описује ту процедуру:

Δίκη τίς ἐστι κατὰ τῶν ἀπελευθερωθέντων δεδομένη τοῖς ἀπελευθερώσασιν, ἂν ἀφιστῶνται τε ἀπ' αὐτῶν ἢ ἕτερον ἐπιγάφονται προστάτην, καὶ ἃ κελεύουσιν οἱ νόμοι μὴ ποιῶσιν • καὶ τοὺς μὲν ἀλόντας δεῖ δούλους εἶναι, τοὺς δὲ νικήσαντας τελέως ἤδη ἐλευθέρους.³²

То је нека врста харнице прошив ослобођеника доушине онима који им дају слободу, ако их наустије [sc. ослобођеници дивше ἰοσῖογаре] или друу осоду уишу као зашвишника и не чине онако како закон зајо-веда. И они који су осуђени морају диши родови, али они који њодеде су сада у њошинуости слободни.

Професије робова

Имамо пред собом, дакле, дугу али фрагментарну листу робовских занимања. Она је бар наизглед насумична, и стога статистички тешко употребљива. Најпре треба нагласити да нема разлога да се мисли да би ови људи, по добијању слободе, напуштали старо занимање и пригрлили ново. Биле су потребне године да ковач, златар или текстилни радник достигну висок степен вештине, значајна инвестиција времена и труда коју није било лако одбацити. Надаље, постајући слободни људи, они су задржавали своје раније контакте, купце или кориснике услуга, као и пребивалиште и радни простор.

Укупно сам препознао 168 различитих занимања. Други истраживачи су дошли до другачијих бројки, у зависности од тога да ли прихватају (и у којој мери) допуњене делове текста, као и начин на који се оштећен текст допуњава у неким случајевима.³³ Нисам одолео искушењу статистичке обраде ових података, али не треба гајити илузије у погледу вредности такве анализе – она је врло мала. Највише што може да пружи је показатељ релативних односа унутар једног врло проблематичног и вероватно насумичног узорка. С обзиром на то да се већина занимања јавља само једном или два пута, поделио сам их у категорије (Табела). Подела није идеална, одређена занимања се налазе на граници разних категорија, и није замишљено да пружи више од основне оријентације.

Оно што највише пада у очи је врло мали удео робова ангажован у земљорадњи, испод десетине укупног броја (мање од 8%). Ако бисмо ово узели као поуздан пресек употребе робовске радне снаге у Атини позног класичног доба, следило би да су робови били слабо коришћени у

³² Харп. *Lexic.* sv. ἀποσταίου.

³³ Уп. E. Meyer, *Metics*, 15, nap. 19.

пољопривреди, те да су се примарно сретали у занатским, производним и услужним улогама. За већину историчара антике који су се бавили овим питањем такав закључак није прихватљив. Међу овим радницима, већина је обележена просто као „земљорадник“ (γεωργός, 11 уноса) док су двојица означени као специјалисти, „виноградари“ (ἀμπελοурγοί).³⁴ Одмах се поставља питање нису ли и остали радници на земљи заправо нека врста специјалиста, који се крију иза општег термина? Продаја и прерада хране је група подједнако велика (или подједнако мала) као земљорадња, а граница између ових области није увек јасна. Да ли се посао „продавца меда“ (μελιτόπωλις)³⁵ сводио искључиво на продају на тржници, или је исти човек уједно радио са кошницама и пчелама? Слично питање се може поставити и за друга занимања, попут „продавца млечних производа“ (τυροπώλης).³⁶

Далеко најзаступљенија група занимања се налази у текстилној индустрији, трећина свих сачуваних уноса (56, односно преко 33%). Са једним изузетком све особе у овој групи су жене. Најраспрострањеније занимање је пређење вуне са чак 52 особе (око 31% свих занимања). Мноштво радника у овој грани производње, као и чињеница да је она, чини се, искључиво у рукама жена, изазвала је подозрење и неверицу неких истраживача, који су покушали да је објасне на разне начине, између осталог тврдњом да се иза термина ταλασιουργός (вуновлачар) крију служавке, домаћице или чак куртизане.³⁷ Налазим да су таква објашњења сувишна, Атика IV века пре н. е. је несумњиво имала велику текстилну производњу, у којој су свакако доминирале жене.³⁸ У преиндустријском свету, производња одеће и других предмета од текстила типично представља једну од највећих и најисплативијих привредних делатности, за које увек постоји тржиште. Не треба, међутим, замишљати да је већина ових жена радила у великим организованим групама, попут мануфактура ране модерне Европе. Много је вероватније да се већи део ове делатности одвијао у кућним условима, у оквиру типичног атичког домаћинства.³⁹

³⁴ IG II² 1557 B, 92; SEG XVIII 36 A, 52

³⁵ IG II² 1570 A, 73.

³⁶ SEG XXV 180, 58.

³⁷ Ταλασιουργός као служавка у домаћинству: V. J. Rosivach, “Talasiourgoi” and “Paidia” in IG II² 1553–78: A Note on Athenian Social History, *Historia* 38–3 (1989), 365–368; као куртизана: E. E. Cohen, Free and Unfree Sexual Work: An Economic Analysis of Athenian Prostitution, у: C. A. Faraone, L. K. McClure, *Prostitutes and Courtesans in the Ancient World*, Madison 2006, 105–108; K. L. Wrenhaven, The Identity of the “Wool-Workers” in the Attic Manumissions, *Hesperia* 78–3 (2009), 367–386.

³⁸ W. Scheidel, The Most Silent Women of Greece and Rome: Rural Labour and Women’s Life in the Ancient World (I), *Greece & Rome* 42–2 (1995), 211; G. Labarre, Les métiers du textile en Grèce ancienne, *Topoi* 8–2 (1998), 791–814.

³⁹ P. Acton, *Poiesis. Manufacturing in Classical Athens*, Oxford 2014, 147–162.

Друга група по величини обухвата трговину и транспорт (25 забележених особа, око 15%). И у овим занимањима се често срећу жене. После њих долазе занатлије које раде са кожом (15 уноса, око 9%). Остале професије су мало заступљене, уз многобројна занимања која имају само једног или два представника. Треба приметити да се међу њима налазе и занати који служе задовољавању врло софистицираних, луксузних потреба, као што су драгуљар (δακτυλιογλύφος), златар (χρυσόχοος) и продавац мирисних уља (μυροπώλης),⁴⁰ па чак и неке професије које условно можемо описати као интелектуалне, попут лекара (ιατρός) или секретара (γραμματεὺς односно ὑπογραμματεὺς).⁴¹ У сфери услуга срећемо занимања као што су кувар (μάγειρος), дојиља (или неговатељица, τιθήνη) и берберин (κουρεύς).⁴² Кућна и лична послуга је изузетно слабо заступљена (изузев ако „деца“ која се срећу у листама нису заправо то), што је такође изненадило неке историчаре. Несумњиви случајеви су само један слуга (διάκονος)⁴³ и један пратилац (υειώρας), мада су кувари, неговатељица и „водоноша“ (ἀμφορεαφόρος)⁴⁴ такође могли бити слуге у домаћинству. У два случаја наилазимо на забављаче: свирач на китари (κιθαρῳιδός) и фрулашица (αὐλήτρια).⁴⁵

Да наведена занимања не представљају карактеристичан пресек робовских професија у Атини јасно је чим уочимо занимања која недостају. Занатлија који раде у металу има врло мало, иако је ова делатност била врло развијена у Атини, док столара нема уопште (изузев ако κλινοποιός и δαιδοσχίστης нису столари).⁴⁶ Грнчарска производња, по којој је Атина била тако позната и која је доминирала читавим градским кварталом, у овој листи уопште није присутна, сем ако ἀγγειουργός није нека врста грнчара.⁴⁷ Зидара и грађевинара има врло мало, док заната директно везаних за бродоградњу нема уопште (поново, изузетак би могао бити продавац конопље, στυπλειοπώλης, која се користила, између осталог, у бродоградњи),⁴⁸ иако велики део ослобођеника долази из Пиреја и суседних дема. Рудари и занати везани за рударство такође су упадљиво одсутни у списковима, иако су Лауријски рудници били од прворазредног значаја за атинску државу, а знамо – и из наративних извора и многобројних натписа – да су тамо велики део радне снаге чинили робови.

⁴⁰ IG II² 1558 B, 56; 1559 A, 23 (χρυσόχοος); SEG XXV 180, 31, 34 (μυροπώλης).

⁴¹ SEG XXV 180, 11 (ιατρός); IG II² 1556 A, 14 (γραμματεὺς); 1561, 32 (ὑπογραμματεὺς).

⁴² IG II² 1570 A, 36, 92 (μάγειρος); 1559 A, 60 (τιθήνη, на камену стоји τιτθή(νη)); IG II² 1559 A, 78 (κουρεύς).

⁴³ IG II² 1554 A, 58.

⁴⁴ IG II² 1554 A, 28.

⁴⁵ IG II² 1557 A, 63 (κιθαρῳιδός); SEG XXV 178, 5 (αὐλήτρια).

⁴⁶ IG II² 1559 A, 33 (κλινοποιός); 1557 A, 29 (δαιδοσχίστης).

⁴⁷ IG II² 1576, 69–70.

⁴⁸ IG II² 1570 A, 24; 1572, 8.

Већина занимања су јасна сама по себи, бар колико то може бити на основу једне речи, али нека представљају проблем и постављају питања на која је тешко одговорити. На пример, шта је тачно радио φορόλογος (букв. „скупљач данка“) и за кога?⁴⁹ Какав је посао обављао „сапутник“ (γείώρας)?⁵⁰ Како треба разумети занимање као што је μισθωτός (слуга у најам, плаћеник)?⁵¹ Посебан проблем представља околност да код једног броја ослобођеника уместо занимања стоји παιδίον (дете) или неки сличан израз. Да ли су заиста у питању деца, можда ослобођена или откупљена заједно са родитељима? Или то треба схватити као занимање, можда неку врсту кућне послуге?⁵² Прво објашњење делује убедљивије, утолико више што су ова деца често груписана са ослобођеним родитељима – у неким случајевима имамо читаве породичне групе.

Географска дистрибуција пребивалишта бивших робова је такође значајна, они огромном већином настањују урбане деме. Чак 111 долази из саме Атине, уз још 23 из атинских предграђа, док 50 живе у Пиреју (54 ако рачунамо и деме у непосредном суседству). Централна атинска четврт Мелита је најзаступљенија после Пиреја, 44 ослобођеника пребивају тамо. Тридесет и четворо ослобођеника живе у разним атичким селима, петоро на Саламини и један у Оропу. У случају 186 уноса (45% свих) име деме није сачувано или се не може са сигурношћу прочитати.⁵³

ТАБЕЛА
робовске професије које се срећу у Атичким манумисијама

занимање:	посведочено случајева:	удео:
текстилна производња	56	33,33%
вунопреља (ταλασιουργός)	52	30,95%
ткаља (νευρορά)	1	0,59%
шваља (ἀκέστρια)	1	0,59%
бојација (πορφυροβαφής)	1	0,59%
продавац тканина (σινδοнопώλης)	1	0,59%
трговина и транспорт	25	14,88%
продавац (κάπηλος / κατηλίσ)	8	4,76%
трговац (ἔμπορος)	4	2,38%

⁴⁹ IG II² 1566 A, 37. Допуна φο]ρό(λογος) није изван сумње.

⁵⁰ IG II² 1566 A, 22. Ни овде читање није изван сумње.

⁵¹ IG II² 1557, 23; 1561, 19.

⁵² Тумачење М. N. Tod-а, Some Unpublished 'Catalogi Paterarum Argentearum', 204–205, нап. 2 и 4.

⁵³ E. Meyer, *Metics*, 14–15.

превозник, носач (φορτηγός)	3	1,78%
продавац тамјана (λιβανωτοπώλης)	3	1,78%
мазгар (όρεωκόμος)	2	1,19%
продавац мирисних уља (μυροπώλης)	2	1,19%
водоносац (άμφορεαφόρος)	1	0,59%
водич јарма (ζευγότροφος)	1	0,59%
возар магараца (όνηλάτης)	1	0,59%
занати генерално	16	9,52%
златар (χρυσόχοος)	2	1,19%
израђивач прстена (δακτυλιουργός)	2	1,19%
продавац конопље / ужади (στυλπειοπώλης)	2	1,19%
ковач у бакру (χαλκεύς)	1	0,59%
ковач у гвожђу (σιδηρουργός)	1	0,59%
драгуљар, гравер драгог камења (δακτυλιολύφος)	1	0,59%
израђивач кревета, лежальки (κλινοποιός)	1	0,59%
дрвосеча? столар? (δαϊδοσχίστης)	1	0,59%
израђивач свирала (αὐλοποιός)	1	0,59%
израђивач лепка? (κολληψ ?)	1	0,59%
зидар (τειχιστής)	1	0,59%
градитељ, тесар (τεκτονικός)	1	0,59%
грнчар? (άγγειουργός)	1	0,59%
прада коже	15	8,92%
постолар или ременар (σκυτότομος)	10	
обућар (ύποδηματοποιός)	2	1,19%
кожар (βυρσοδέψης)	1	0,59%
кожар који израђује мешине? (άσκοπώλης)	1	0,59%
штавилац коже (σκυλοδέψης)	1	0,59%
пољопривреда	13	7,73%
земљорадник (γεωργός)	11	
виноградар (άμπελουργός)	2	1,19%
прада и продаја хране	13	7,73%
продавац сусама (σησαμοπώλης)	3	1,78%
продавац усољене рибе (ταριχοπώλης)	3	1,78%

продавац рибе (ἰχθυοπώλης)	1	0,59%
млинар (μυλωθρός)	1	0,59%
пекарица, продавачица хлеба (ἄρτοπώλη)	1	0,59%
продавац сочива (ὀσπριοπώλης)	1	0,59%
продавац јечма (κριθοπώλης)	1	0,59%
продавац меда (μελιτόπωλης)	1	0,59%
продавац сира (τυροπώλης)	1	0,59%
услуге	12	7,14%
кувар (μάγειρος)	3	1,78%
најамник (μισθωτός)	2	1,19%
лекар (ἰατρός)	1	0,59%
дојиља (τιθήνη)	1	0,59%
слуга (διάκονος)	1	0,59%
фрулашица (αὐλήτρια)	1	0,59%
певач на китари (κιθαρωιδός)	1	0,59%
сапутник, пратилац (γυειώρας)	1	0,59%
берберин (κουρεύς)	1	0,59%
администрација	3	1,78%
секретар, писар (γραμματεὺς)	1	0,59%
подсекретар (υπογραμματεὺς)	1	0,59%
скупљач најамнине? (φορόλογος)	1	0,59%
остало	15	8,92%
кућна послуга? деца? (παίδιον/ παίδισκος)	15	8,92%
Укупно:	168	100%

Социоекономски аспект:
улога робовског рада у атинској привреди

Када једном одустанемо од идеје да ове фрагментарне листе користимо као економски цензус, њихова корист у погледу бољег разумевања значаја робовског рада за класичну Атину постаје очигледна. Битно је још једном нагласити да овде немамо посла са неквалификованом радном снагом, већ са оним робовима који су успели да заслуже, највероватније да откупе, своју слободу. Та околност објашњава зашто велику већину наведених робова чине занатлије или неки други вид специјалиста и професионалаца. Само је рад у исплативој, економски значајној професији омогућавао робовима да скупе суму коју је господар тражио, а која је могла бити висока и крајње произвољна, и тако дођу до слободе. Чак и за такве људе слобода

је долазила тек после много година самоодрицања и тешког рада. Остали робови су могли да се надају ослобођењу само путем изузетне милости господара, или да се помире са тужном чињеницом да ће цео живот провести у ропству. Када се ова околност има у виду, јасно је зашто на списку готово да нема неквалификованих физичких радника, док је кућна послуга заступљена у врло малом проценту.

Да ли је то решење и за скроман удео земљорадника (и руралних дема) у листама? Или треба кривити случајност и фрагментарност узорка? Различита објашњења су могућа. Дебата о заступљености робова у атичкој земљорадњи траје већ деценијама и генерисала је огромну литературу. Стање извора је такво да она, вероватно, никада неће бити у потпуности окончана. С једне стране, постоји аргументовано мишљење да број робова на атичкој земљи није био нарочито велики. У прилог томе се, између осталог, наводи скромна величина типичног атичког поседа и непостојање правих велепоседа, бар по каснијим хеленистичким и римским стандардима.⁵⁴ По мишљењу неких историчара, сам карактер атичке пољопривреде класичног доба није најбоље прилагођен масовној употреби робовске радне снаге, те стога ни атинска економија у целини није почивала на раду робова.⁵⁵ Међутим, ова мишљења, мада у појединостима добро образложена, остају у мањини. Наративни извори, попут старе атичке комедије, остављају истраживаче под утиском да су робови на сеоским имањима били типични и многобројни; Тукидид спомиње двадесет хиљада робова који су побегли из руралне Атике по спартанском запоседању Декелеје.⁵⁶ Из ових и других разлога, већина историчара данас рачуна са раширеном употребом радне снаге на атичком селу,⁵⁷ што се из Атичких манумисија не да закључити. Проблем нестаје ако претпоставимо да десетак „земљорадника“ (γεωργοί) који се срећу у листама нису неуки физички радници, већ су нешто слично поменутој двојници виноградача. Они представљају неки облик квалификоване радне снаге, што је остало скривено услед употребе општег термина (међутим, и именица γεωργός се повремено користи да опише специјалисте

⁵⁴ G. E. M. de Ste Croix, *The Estate of Phaenippus* (Ps.-Dem. xlii), у: E. Badian (ур.), *Ancient Society and Institutions: Studies Presented to Victor Ehrenberg*, Oxford 1966, 109–114; A. Burford, *Land and Labor in the Greek World*, Baltimore 1993, 66–71.

⁵⁵ A. H. M. Jones, *Athenian Democracy*, Oxford 1969, 13–17; E. M. Wood, *Peasant-Citizen and Slave: The Foundations of Athenian Democracy*, London / New York 1989, глава II; R. Sallares, *The Ecology of the Ancient Greek World*, Ithaca 1991, 53–60.

⁵⁶ Thuc. VII 27, 5, али вид. V. D. Hanson, *Thucydides and the Desertion of Attic Slaves during the Decelean War*, *Classical Antiquity* 11–2 (1992), 210–228.

⁵⁷ Y. Garlan, *Slavery in Ancient Greece*, Ithaca / London 1988, 63–64; J. Andreau, R. Descat, *The Slave in Greece and Rome*, Madison 2011, 68–70; D. M. Lewis, *Greek Slave Systems*, 180–194.

попут баштована и виноградара).⁵⁸ Ако, дакле, нису били у питању прости тежаци, већ искусни фармери чије знање и вештина су имали велику вредност, онда су били у позицији да откупе своју слободу, попут занатлија и других професионалаца. У том случају, сеоских физичких радника уопште нема у листама и томе се не треба чудити. Судбина таквих робова била је да проведу животни век у мукотрпном раду на земљи, без много наде да ће изменити свој положај, изузев кроз добру вољу господара.

Остављајући то питање по страни, из фијале натписа се јасно види да је робовски рад био врло раширен у свим непољопривредним делатностима попут занатске производње, трговине и транспорта и разних врста услуга. Делатност робова у старој Грчкој се пречесто у модерној литератури своди на комбинацију тешког мануелног рада, где доминирају робови-мушкарци, и делатности у домаћинству, где су претежно ангажоване жене. Атичке листе не чине такву слику неизбежно погрешном, али упућују на то да је она непотпуна и превише поједностављена. Из њих видимо да су робови радили у свим могућим гранама производње, транспорта и услуга, укључујући и врло софистицирана, чак „елитна“ занимања, чије је овладавање тражило вишегодишње учење ради стицања одговарајућих вештина. Велика раширеност и велика разноврсност робовског рада су основна порука коју пружа читање ових текстова.

На крају, Атичке манумисије покрећу и питање односа између робовске и метечке популације. У класичној Атини ослобођеници нису чинили посебну правну категорију. Роб који добије слободу би стекао статус метека, наравно под условом да одлучи да остане у Атини. У предвечерје Пелопонеског рата, десет хиљада регистрованих метека (одраслих мушкараца) живели су у Атици, што вероватно даје укупну популацију странаца од око четрдесет хиљада људи. Стотину година касније, у време када настају фијале натписи, укупно становништво Атике је опало за трећину, међутим, број метека је остао исти. Њихов релативан значајан за атинску економију је могао само бити још већи него у V веку. Поставља се питање како је дошло до тога. Недаће које су погодиле Атину, попут великих ратова, епидемије и терора Тридесеторице, морале су погодити странце у истој мери као и грађане. Упркос томе, популација метека је доживела потпуну обнову током IV века пре н. е., иако су опште економске околности биле мање повољне и Атина је у целини била мање привлачна за досељенике него у претходном веку. Велика робовска популација и ослобођеници који су долазили из њених редова би могли пружити одговор или бар чинити значајан део одговора. Ослобађање робова је вероватно било раширенија пракса него што се то обично мисли, и ти ослобођени робови су могли бити значајан извор који је напајао и увећавао популацију атинских метека. Занатлије

⁵⁸ H. G. Liddell, R. Scott, H. S. Jones, *A Greek English Lexicon*, 347, sv. γεωργός.

чија имена читамо у Атичким манумисијама су, наравно, само мали део те групе – неколико стотина манумисија у периоду од најмање десет година свакако није пуно – но лако је замислити многе бивше робове како остају у Атини и настављају делатност коју су изучили у ропству, али сада радећи за свој рачун, као слободни људи. Убудуће, при анализи класичног атинског друштва, треба водити рачуна о могућности да велики део метека, бар у IV веку пре н. е., нису заправо били слободни досељеници, већ ослобођени робови и њихови потомци.

БИБЛИОГРАФИЈА

Епиграфски извори:

- C. Buck, *Inscriptions Found Upon the Akropolis, The American Journal of Archaeology and of the History of the Fine Arts* 4–2 (1888), 149–164.
- E. Curtius, *Inscriptiones Atticae nuper repertae duodecem*, Berlin 1843.
- J. Kirchner, *Inscriptiones Graecae II/III²*, 2–1: *Inscriptiones Atticae euclidis anno posterioris*, Berlin 1927.
- A. Kirchhoff, *Inscripfen von der Akropolis zu Athen aus der Zeit nach dem Jahre des Archon Eukleides*, *Sitzungsberichte der königlich preussischen Akademie der Wissenschaften zu Berlin, philosophisch-historische Klasse* 51–52 (1887), 1059–1074, 1185–1205.
- S. D. Koumanoudes, *Ἐπιγραφαί Ἀθηνῶν, Ἀμοργοῦ καὶ Γυθείου, Ἐφημερίς ἀρχαιολογική* 3 (1889), 51–67.
- D. M. Lewis, *Attic Manumissions, Hesperia* 28–3 (1959), 208–238.
- Id., *Dedications of Phialai at Athens, Hesperia* 37–4 (1968), 368–380.
- A. Lolling, *Ἐπιγραφικαὶ Ἀνακοινώσεις, Δελτίον ἀρχαιολογικόν* 6 (1890), 58–64.
- G. E. Malouchou, *Two Overlooked Attic Inscriptions*, у: P. Martzavou, N. Papazarkadas (ур.), *Epigraphical Approaches to the Post-Classical Polis: Fourth Century BC to Second Century AD*, Oxford 2013, 201–215.
- E. A. Meyer, *Metics and the Athenian Phialai-Inscriptions: A Study in Athenian Epigraphy and Law*, Stuttgart 2010.
- K. Pittakis, *Ἐφημερίς ἀρχαιολογική* (1838–39), 159–160.
- Id. *Ἐφημερίς ἀρχαιολογική* 36 (1853), 1044–1045.
- Id. *Ἐφημερίς ἀρχαιολογική* 37 (1854), 1134–1136.
- A. Rangavis, *Antiquités helléniques, ou, Répertoire d'inscriptions et d'autres antiquités découvertes depuis l'affranchissement de la Grèce II*, Paris 1855.
- M. N. Tod, *Some Unpublished 'Catalogi Paterarum Argentearum'*, *The Annual of the British School at Athens* 8 (1901/1902), 197–230.

Литература:

- P. Acton, *Poiesis. Manufacturing in Classical Athens*, Oxford 2014.
- J. Andreau, R. Descat, *The Slave in Greece and Rome*, Madison 2011.
- A. B. Bosworth, Alexander the Great Part 2: Greece and Conquered Territories, *CAH VI*², Cambridge 1994, 846–875.
- A. Burford, *Land and Labor in the Greek World*, Baltimore 1993.
- E. M. Burke, Lycurgan Finances, *Greek, Roman and Byzantine Studies* 26–3 (1985), 251–264.
- E. E. Cohen, Free and Unfree Sexual Work: An Economic Analysis of Athenian Prostitution, y: C. A. Faraone, L. K. McClure, *Prostitutes and Courtesans in the Ancient World*, Madison 2006, 95–124.
- M. I. Finley, *Studies in Land and Credit in Ancient Athens 500–200 B.C. The Horos-Inscriptions*, New York 1973.
- N. R. E. Fisher, *Slavery in Classical Greece*, Bristol 1993.
- Y. Garlan, *Slavery in Ancient Greece*, Ithaca / London 1988.
- V. D. Hanson, Thucydides and the Desertion of Attic Slaves during the Decelean War, *Classical Antiquity* 11–2 (1992), 210–228.
- P. Hunt, *Ancient Greek and Roman Slavery*, Malden 2018.
- A. H. M. Jones, *Athenian Democracy*, Oxford 1969.
- U. Kahrstedt, *Staatsgebiet und Staatsangehörige in Athen: Studien zum öffentlichen Recht Athens I*, Aalen 1969.
- U. Köhler, Φιάλαι ἐξελυθηρικαί, *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Institutes in Athen* 3 (1878), 172–177.
- K. Kunst, *RE XXVI* (1927), sv. *Lykurgos* 10, Stuttgart 1927, 2446–2465.
- G. Labarre, Les métiers du textile en Grèce ancienne, *Topoi* 8–2 (1998), 791–814.
- D. M. Lewis, *Greek Slave Systems in their Eastern Mediterranean Context c. 800–146 BC*, Oxford 2018.
- H. G. Liddell, R. Scott, H. S. Jones, *A Greek English Lexicon*, Oxford 1996.
- F. Mitchel, Athens in the Age of Alexander, *Greece & Rome* 12–2 (1965), 189–204.
- Id. *Lykourgan Athens*, Cincinnati 1970.
- V. J. Rosivach, “Talasiourgoi” and “Paidia” in IG II² 1553–78: A Note on Athenian Social History, *Historia* 38–3 (1989), 365–370.
- R. Sallares, *The Ecology of the Ancient Greek World*, Ithaca 1991.
- W. Scheidel, The Most Silent Women of Greece and Rome: Rural Labour and Women’s Life in the Ancient World (I), *Greece & Rome* 42–2 (1995), 202–217.
- H. Schenkl, De metoicis Atticis, *Wiener Studien* 2 (1880), 161–225.
- Id., Φιάλαι ἐξελυθηρικαί, *Zeitschrift für österreichischen Gymnasien* 32 (1881), 167–170.
- Ch. G. Starr, An Overdose of Slavery, *The Journal of Economic History* 18–1 (1958), 17–32.

- G. E. M. de Ste Croix, *The Estate of Phaenippus* (Ps.-Dem. xlii), y: E. Badian (yp.), *Ancient Society and Institutions: Studies Presented to Victor Ehrenberg*, Oxford 1966, 109–114.
- W. W. Tarn, *Greece: 335 to 321 B.C.*, *CAH VI*, Cambridge 1933, 438–460.
- W. L. Westermann, *RE Supp.* VI, sv. *Sklaverei*, Stuttgart 1935, 894–1068.
- Id., Two Studies in Athenian Manumission, *Journal of Near Eastern Studies* 5–1 (1946), 92–104.
- Id., *The Slave Systems of Greek and Roman Antiquity*, Philadelphia 1955.
- K. L. Wrenhaven, The Identity of the “Wool-Workers” in the Attic Manumissions, *Hesperia* 78–3 (2009), 367–386.
- E. M. Wood, *Peasant-Citizen and Slave: The Foundations of Athenian Democracy*, London / New York 1989.
- R. Zelnick-Abramovitz, *Not Wholly Free: The Concept of Manumission and the Status of Manumitted Slaves in the Ancient Greek World*, Leiden / Boston 2005.
- M. H. Ђурић, *Историја хеленске књижевности*, Београд 1996.

NEMANJA VUJČIĆ
 University of Belgrade
 Faculty of Philosophy

THE ATTIC MANUMISSIONS AND THE ECONOMIC ROLE OF SLAVERY

Summary

The Attic Manumissions or the “Phialai-Inscriptions” as they are otherwise known, are a large group of 4th century BC Athenian epigraphic fragments, thirty four in total, dating from ca. 335–320 BC. The fragments were discovered gradually, from the first half of the 19th century to the middle of the 20th, mostly on and around Acropolis. Incomplete as they are in their present state, they nevertheless contain a long and valuable list of former slaves, coupled with their places of residence and the names of their former masters (a recent attempt to reinterpret these documents as a list of non-freedmen *metics*, assailed in court by the citizen tax-farmers was, in spite of some excellent points, altogether not very convincing and failed to gain general support). In more than one third of all cases (some 168 out of 421) the profession of former slaves is recorded, providing us with valuable insight into slave occupations and socio-economic aspect of slavery in Athens in the second half of the 4th BC.

When the character of these fragments was first understood, in the late 19th century, the hopes were raised that we have a reasonably full and statistically usa-

ble list of Athenian slave-occupations, almost a kind of slave economic census. It took a long time for this hope to die, but by the middle of the 20th century, most scholars realized that these documents offer nothing of the sort. Even if we ignore the fragmentary nature of the sample, it is easy to show that it is not especially representative of the whole of slave occupations: agricultural slaves are poorly represented, as are domestic slaves and those employed in metallurgy and carpentry; important Athenian economic activities such as pottery manufacture, ship-building and mining are virtually absent. What we have here is an incomplete list of slaves engaged in more profitable professions (mostly but not exclusively various kinds of craftsmen and traders etc.) who were fortunate enough to obtain their freedom by purchase.

In spite of these and other caveats, the Attic Manumissions remain an important source for the social and economic history of late Classical Athens. Even a brief analysis reveals the wealth and variety of slave occupations: far from being restricted to hard manual labor and domestic service (a claim often made in modern literature) slaves are engaged in many demanding and sophisticated crafts, including some we could lousily describe as “elite” (there are goldsmiths, ring-makers, a gem engraver, an incense seller, a doctor etc.). They are also prominent in spheres of commerce, transport and what we could broadly categorize as services (cooks, musicians, a nurse, a barber etc.). By far the most represented craft is wool-work (other kinds of textile production appear only sporadically), and it is completely dominated by women, with 52 wool-workers in total.

The Phialai-Inscriptions also offer some insight into the structure of the population of Athenian *metics*. There was no separate freedmen status in Classical Athens; all freed slaves instantly became *metics*. These are usually considered settled foreigners, immigrants and descendants of immigrants that came to Athens, attracted by business opportunities. But is this equally true of the late 4th century Athens? How many of these “resident foreigners” were at the time actually former slaves or descendants of freed slaves? While the citizen population of Athens declined in the final third of the 5th century BC, due to such cataclysmic events as the Peloponnesian war, the great plague of 430–426 BC, and the Tyranny of the Thirty, the *metic* population proved to be surprisingly vital and able to regenerate itself. The number of *metics* seems to be the same in 330s and 320s as it was a century earlier. At least part of the explanation for this could be found in frequent manumissions of slaves. Considerable numbers of former slaves, now turned *metics*, were a potent source that could restore and maintain the population of resident aliens.

САДРЖАЈ

Лазар Аксентијевић, <i>Годишњак Маџице српске о ископавању у Сходима између два светска рата</i>	9
Александра Бајић, Милан Димитријевић, <i>Новац Акраџанџа – мојуге астронормско шумачење</i>	21
Снежана Божанић, Милица Кисић, Дејана Васић, <i>Личности антике у српским средњовековним нарашћивним изворима</i>	37
Зоја Бојић, <i>Баште, врбови и воћњаци у ликовним делима европске антике: увод</i>	48
Немања Вујчић, <i>Античке манумисије и економска улога ропства</i>	67
Мирјана Глигоријевић Максимовић, <i>Одјеци антике у скулптури Сигуденице</i>	89
Срђан Дамњановић, <i>Порекло и савременост појма алијенације</i>	90
Милан Димитријевић, <i>Занимљиви примерци из збирке римског новца Сергија Димитријевића III</i>	104
Milan Dimitrijević, Konstantinos Kalachanis, Efstratios Theodossiou, <i>The Motion of Vortex According to Anaximenes, Empedocles and Anaxagoras: A Milestone in the Study of Fluid Mechanics?</i>	116
Дарко Лакетић, <i>Један осврт на доспелућа у медицини држава Спарте и Атина у антици на медицину старих Грка</i>	117
Весна Манојловић Николић, Ивана Кузмановић Нововић, <i>Мира Ружић и археологија римског периода у Србији</i>	130
Ксенија Марицки Гађански, <i>Античке теме у „Песми о њесми“ Иве Таршаље</i>	145
Милош Мацан, <i>Талика Дарија III у бици код Иса</i>	150

Слађана Миленковић, <i>Ейисѿемолошки значај древних знања анѿичких ауѿора у модерној науци о језику</i>	166
Петар Нуркић, <i>Мереолошки нихилизам у анѿици: Сократѿова заѿонетѿка за Елејце</i>	175
Mirko Obradović, <i>Neki epiteti boginje Afrodite</i>	187
Јован Попов, <i>Расин и Еуриѿид: ѿраћења и одвајања</i>	207
Уна Поповић, <i>Исѿина ѿезије: Алфаради о лѿичком сѿаѿѿусу ѿоеѿскоѿ ѿвора</i>	208
Небојша Раденковић, <i>Научна делатѿносѿ ѿрофесора Момира Јовића: уѿденици и моноѿрафије</i>	220
Горан Рујевић, <i>Злоуѿѿреда науке: арисѿѿеловски конѿраарѿументѿ</i>	230
Александар Симић, <i>Аѿински робови и ослобођеници у хеленисѿичком и римском ѿериоду: моѿућносѿи исѿраживања</i>	249
Dušan Stanojević, <i>Zaštita trudnice i porodilje u neolitu</i>	265
Milorad Stojić, <i>Da li je na vinčanskim antropomorfnim figurinama prikazivana odeća?</i>	272
Снежана Ферјанчић, <i>Санѿѿеѿска служба римске војске у свеѿлу еѿѿѿрафских извора</i>	282
Жељка Шајин, Гордан Маричић, <i>Положај и сѿаѿѿус декуриона у време ѿозноѿ царсѿѿва</i>	301